

Studentský výzkum jako nástroj poznání pedagogické reality

V tomto příspěvku bychom rádi prezentovali a diskutovali některé aspekty aktivit realizovaných Ústavem pedagogických věd FF MU v Brně v rámci projektu *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách: posílení profesních kompetencí absolventů*.² Obecným cílem projektu je zvýšení šancí absolventů studia oboru Pedagogika a Sociální pedagogika a poradenství na trhu práce skrze posílení jejich metodologických kompetencí. V konkrétní rovině jde o školení v technikách kvalitativního výzkumu, které jsou dobře použitelné v prostředí nevládních neziskových organizací, kam studenti velmi často po absolutoriu směřují.

Kvalitativní výzkum pro potřeby nevládních neziskových organizací

Nevládní neziskové organizace (dále jen NNO) se zpravidla pohybují v prostředí, kde se objevují akutní, často velmi proměnlivé a nezřídka vnějšmu pohledu skryté potřeby intervence. V tomto prostředí je potenciální přínos NNO nejvyšší díky jejich schopnosti flexibilně a operativně reagovat na vývoj problému, který se zabývají. Na druhé straně však je v takovém prostředí velmi obtížné realitu přesně rozpoznávat a popisovat.

Přítom adekvátní pojmenování potřeb intervence je základní podmínkou fungování neziskového sektoru, ať už pro efektivitu vnitřního fungování NNO, tak i pro vnější vztah NNO, kde nemalou roli hrají získávání zdrojů pro vlastní fungování. Empirické doklady ve prospěch potřeby aktivit NNO jsou tedy zásadní podmínkou jak pro efektivitu vyvíjených intervenčních aktivit, tak i pro účinné hledání zdrojů pro tyto aktivity. Potencionální donátoři zdrojů velmi citlivě sledují doložení potřebnosti aktivit NNO, dříve než se začnou podílet na jejich podpoře (srv. Hurytová, 2001, Pol, Rabušicová, 2003).

Empirický výzkum vázaný na NNO se však může věnovat i dalším aspektům aktivity NNO. Celkově je možné jej uplatnit mj. v následujících oblastech:

- analýza potřeb intervence,

---

¹ Ústav pedagogických věd Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno, Arna Nováka 1. Kontakty: sedova@phil.muni.cz, novotny@phil.muni.cz.

² Projekt je financován Evropských sociálních fondem a státním rozpočtem České republiky prostřednictvím Operačního programu Rozvoj lidských zdrojů. Registrační číslo projektu: CZ.04.1.03/3.2.15.1./0153, hlavní koordinátor projektu: Roman Švařiček (svaricek@phil.muni.cz). Více na <http://www.phil.muni.cz/ped/kvalita>.

- evaluace výsledků a efektů intervence (evaluační výzkum),
- analýza vnitřního chodu NNO,
- hodnocení efektivity řídicích procesů NNO,
- analýza vnějších vztahů a image NNO atd.

Z výčtu možností oblastí uplatnění empirického výzkumu v kontextu NNO je zjevné, že takový výzkum si žádá uplatnění specifických výzkumných designů „ušitých na míru“ účelu konkrétního výzkumu (Patton, 2001, Cohen, Manion, Morrison, 2000): evaluačního výzkumu, ať už sumativního či formativního charakteru, často i akčně orientovaného výzkumu směřujícího k řešení sledovaného problému, případových studií apod. Pokud se pohybujeme na (velmi zjednodušené) škále kvalitativní výzkum – kvantitativní výzkum, pak zásadním limitem užití kvantitativní postupů je omezená možnost nacházet dosud nerozpoznané aspekty problematiky.

V rámci našeho projektu tedy usilujeme o prosazení kvalitativní metodologie v přípravě studentů i v praxi NNO. Pro tento záměr rozvíjíme dvě klíčové aktivity. Tou první je výuka kvalitativního výzkumu, které jsou věnovány tři kurzy (*Filozofie pedagogických a sociálních věd* coby úvod do hlubších základů kvalitativního výzkumu, *Kvalitativní výzkum* zaměřený na předání základního know-how potřebného k realizaci jednoduchého výzkumného šetření a *Analýza kvalitativních dat*, věnovaná možnostem použití softwaru Atlas.ti).

Druhou klíčovou aktivitou je navázání kontaktu s (především brněnskými) neziskovými organizacemi, společné vygenerování výzkumného tématu, které zástupce dané organizace zajímá a následná péče o studenta, který se dané téma začne zkoumat. Na výstupu v ideálním případě stojí diplomová práce, kterou student úspěšně obhájí před zkušební komisí a jejíž text zároveň organizaci, na jejíž půdě vznikala, slouží jako užitečná zpráva o vlastní činnosti a jejích efektech. Student, který takovouto - poměrně náročnou - diplomovou práci realizuje, je odměněn skutečností, že se naučí něčemu prakticky využitelnému a zároveň má už během studia možnost ukázat své kvality potenciálním budoucím zaměstnavatelům a poznat prostředí, v němž se případně jednou budu ucházet o práci. Organizace, jež poskytne zadání k práci a podmínky k provedení výzkumu získá zdarma informace, které potřebuje. Je samozřejmě třeba podotknout, že jde o záležitost, která klade značné nároky také na vedoucího diplomové práce, který přebírá část zodpovědnosti za kvalitu provedeného výzkumu.

Hodnocení kurzu *Moje zaměstnání je v mých rukou jako zakázka*

Jednou z organizací, se kterou jsme navázali spolupráci v minulém roce je brněnské *Centrum pro rodinu a sociální péči*. Toto centrum realizuje různorodé aktivity směřující k podpoře rodiny, v současnosti tvoří podstatnou část činnosti centra vzdělávací kurzy pro matky na rodičovské dovolené nebo v období jejího ukončování zaměřené na posílení zaměstnatelnosti těchto žen. Jinými slovy, jejich cílem je připravit ženy, které strávily v domácnosti nezřídka i více než deset let, na opětovný vstup na trh práce.

Zakázkou, kterou Centrum pro rodinu a sociální péči formulovalo, bylo prověřit efekty kurzu *Moje zaměstnání je v mých rukou* tak, jak je vnímají samy účastnice kurzu. Úkol zpracovávaly tři studentky magisterského studia – Eva Hajtrová, Jana Reichlová a Lenka Lakotová. V první fázi, kterou realizovaly všechny tři společně v rámci seminární práce ke kurzu Kvalitativní výzkum, sbíraly data prostřednictvím nestrukturovaného pozorování výuky v kurzu a hloubkové polostrukturované rozhovory s účastnicemi. Takto nasbíraná data potom analyzovaly a jejich materiál i analýza sloužily jako podklad k evaluační zprávě k tomuto programu.

Co ukázala kvalitativní evaluace?

Z nasbíraných dat vyplynulo, že ženy, které do kurzu vstupují, vnímají svoji současnou situaci (dlouholetý pobyt na rodičovské dovolené) jako život v „mikrosvětě“, tedy uzavřeném a předvídatelném světě domácích rutin, který je bezpečný a v němž dokážou dobře obstát, avšak poměrně stereotypní, chudý na sociální kontakty a nenabízející ocenění odváděné práce.

„Jo, na mateřské jsem devět let. A co dělám? Prakticky pořád to stejný. Ráno děti nachystat a vyprovodit do školy. Pak uklízet, uvařit, někdy vyzvednout děti, no teď už teda chodí samy domů. Ale jsou zvyklý, že tu su, že na ně čekám. A pak dělat věci do školy. ... Já nejsem ten typ, že bych někam chodila ven třeba cvičit. Prostě pro mě je volno i třeba když umývám okna a nejsou tu děcka. To si můžu kdykoli odpočinout, najíst se kdy chci nebo nevařit vůbec. Nebo si sednu a koukám na telku. To asi nejčastěji dopoledne, když sou děcka ve škole. Nebo mě baví taky courání po obchodech, to si taky odpočnu.“

Opozitem mikrosvěta je „makrosvět“ – svět za hranicemi domácnosti, který je plný nečekaných a obtížně zvládatelných požadavků, avšak zároveň je velmi přitažlivý, protože znamená prestiž, sociální kontakty, možnost seberealizace, ocenění odvedené práce i peníze. Vstup do makrosvěta se jeví jako žádoucí v okamžiku, kdy děti přestávají vyžadovat celodenní péči matky a té se tak začne vytvářet určitý prázdný prostor. Na tomto místě je

třeba zdůraznit, že ačkoli respondentky v této souvislosti hovoří i o potřebě vydělávat peníze, není to hlavní motiv. Primární je pocit jisté nenaplněnosti a také pocit, že pobyt doma ztratil svoji legitimitu; ženy vnímají tlak okolí, mají obavu, aby nebyly hodnoceny jako líné a neschopné.

„Jak on nastoupil do té školky, tak bych nevydržela být to dopoledne sama, už by na mě ta samota hodně dolehla. Od těch šesti si myslím, že to děcko fakt potřebuje ten kolektiv, že potřebuje ty sociální vazby navázat, a tak vlastně oni už budou mít svůj svět, a já bych vlastně najednou byla taková nějaká nenaplněná.“

Vstup do makrosvěta – jakkoli žádoucí – je však vnímán jako problém. Makrosvět se ženám jeví jako prostor, který je odmítá takové, jaké jsou, a do kterého mohou vstoupit jen za předpokladu určitých změn.

„Byla jsem 7 let na rodičovské dovolené a za tu dobu se člověk změní nejenom myšlenkově ale tak trošku i zakrní. Žije si v tom rodinném mikrosvětě a potom když si začne po té rodičovské hledat práci tak zjistí, že ten svět je úplně někde jinde, že žil úplně mimo realitu. A teď vrátit se do toho světa je docela těžký, protože 7 let je dlouhá doba, ačkoli u těch dětí se to nezdá oni jsou pořád malí ještě.“

Za těchto okolností ženy hledají nějakou podporu, která by jim přechod mezi oběma světy usnadnila. Motivační kurz by měl fungovat – a dále ukážeme, že tak v mnoha ohledech skutečně funguje – jako „plavební komora“, do níž se loď s posádkou vnoří na určité hladině vody a je vynesena na jinou hladinu. Úkolem kurzu tedy je, aby účastnice nastoupily na hladině mikrosvěta a byly vyneseny na hladinu makrosvěta.

Kurz je rozvržen do dvou částí: motivační a počítačové. Toto rozdělení odráží logiku kurzu: je potřeba jednak dát ženám zcela konkrétní praktické dovednosti uplatnitelné na trhu práce, jednak pozvednout jejich sebevědomí a energeticky je „nastartovat“. Tyto dvě oblasti však nejsou odděleny zcela striktně, rovněž v motivační části získávají účastnice řadu praktických dovedností (psaní životopisu, komunikace při přijímacím pohovoru) a fakt, že si osvojí práci s počítačem zvedá jejich sebevědomí.

Obecně lze říci, že fakt, že je v kurzu zařazena výuka na PC, je hlavní motivací pro to, aby se ženy do kurzu přihlásily. Počítače jsou pro účastnice jasně čitelným představitelem požadavků makrosvěta: před rodičovskou dovolenou s nimi nepracovaly a uvědomují si, že nyní existuje jen málo pracovních pozic, kde by se jim mohly vyhnout. V tomto ohledu funguje „plavební komora“ velmi dobře – účastnice se naučí pracovat s PC na úrovni, která je přiměřená pro to, aby se mohly ucházet o kancelářskou práci.

Kromě toho získávají řadu dalších zcela praktických dovedností – vstupenek do makrosvěta. Patří mezi ně především rozvinuté komunikačních schopností (v rozhovorech je často tematizován rozdíl mezi komunikací s dětmi – v mikrosvětě – a dospělými – v makrosvětě), nabytí vědomostí o tom, jak napsat životopis a jak postupovat při vyhledávání vhodného místa a ucházení se o ně. Tyto praktické dovednosti jsou velmi důležité, z rozhovorů je však zřejmé, že daleko větší mezník znamená pro ženy práce v motivačním kurzu (což je o to zajímavější, že od něj na začátku většinou nic nečekají, berou ho jako nějaký nutný přívažek k počítačovému vzdělávání). Soudě ze získaných odpovědí má motivační část kurzu až psychotherapeutický charakter, dochází při něm k zásadní proměně pohledu na sebe sama, posílení sebevědomí a přílivu psychické energie.

„A ten motivační kurz, to bylo něco, to jsem se fakt vynořila z toho mikrosvěta, protože hnedka tu první hodinu ta paní Marie, to bylo prostě úplně úžasný. Tam přijde taková tichá Marie a tím svým tichým hlasem vemlouvavým ti začne říkat, že jseš úžasná a že umíš spoustu věcí a že ten trh práce tě vyloženě potřebuje. To bylo tak nádherný, já jsem odcházela a úplně jsem se vznášela. No byla jsem taková nadšená a teď jsem celej tejdén až do toho dalšího úterka, nebo teda aspoň do soboty, jsem byla taková plná energie a nadšení a to bylo tak strašně krásný.“

Ve výsledku, jak ukazuje předcházející citace, je motivační část pro vynoření z mikrosvěta možná důležitější, než získání praktických dovedností. Představuje mobilizátor a startér, který účastnicím dodá vůli jít přes překážky, a zároveň zmírňuje úzkost vyplývající z jejich nízkého sebehodnocení. Účastnice tuto část kurzu právě takto prožívají: udávají, že si nyní uvědomují hodnotu své práce, vědí, že mají zaměstnavateli co nabídnout, a necítí se tak zranitelné ve vztahu k případnému odmítnutí.

„No, to je to hlavní co nás tam učily. Všechny ty maminy. Že to není to, že si někdo řekne: Ty seš doma, ty se flákáš ty se máš. Že je to taky nějaká práce, myslím, že ta paní říkala pracoviště domácnost. Že díky tomu, že děláme například víc věcí zaráz, třeba zašívám žehlím a u toho kontroluju kluka s úkoly, že mám taky určitý schopnosti.“

Všechny respondentky, které se výzkumného šetření účastnily, udávaly, že jsou si vědomy velmi silných změn, které byly iniciovány kurzem: jsou kompetentnější a více si věří. Analýza dat ukázala, že za těmito efekty nestojí ani tak konkrétní vzdělávací obsahy, jako spíše způsob práce v kurzu. Důležitým faktorem efektivity jsou osobnosti jednotlivých lektorů. Naprosto neoddiskutovatelnou roli hraje identifikace s lektorkami, které samy prošly zkušeností rodičovské dovolené a přechodu z mikrosvěta do makrosvěta. Tyto ženy – sebevědomé, upravené a profesně úspěšné, představují pro účastnice vzor, kterému není

nemožné se přiblížit. (Kdyby v roli přednášejících stály mladé ženy nebo muži, tento efekt by nenastával.) Kromě toho, že lektorky představují vzor, jsou také naprosto důvěryhodné, jsou členkami vlastní skupiny žen s dětmi, účastnice kurzu mají za to, že jim rozumějí a že se jim snaží pomoci. (Vzdělávání ze strany takto vybraných lektorek není potom vnímáno jako poučování.)

„Ty lektorky vždycky když se představujou, říkají, kolik mají dětí a jak dlouho byly doma. To fakt potěší, když víte že na tom byly taky špatně, stejně jako vy, byly taky dlouho doma a kam to teď dotáhly. Dělaží lektorky a říkají jiným maminám, jak na to. Když to samy zažily, tak ví, jaký to je, co všechno je potřeba. Víte, že si to nevymýšlí.“

Pro terapeutický efekt kurzu je potom podobně důležitá skupinová forma práce. Účastnice se setkávají se skupinou žen „na stejné vlně“, jejich problémy i cíle jsou podobné, vzájemně si rozumějí a poskytují si emocionální podporu, vytvářejí si vědomí skupiny.

„Nuda to mě nepřišlo nikdy, protože už jenom to, že člověk tam jde sám bez těch dětí, aby se věnoval sám sobě a jde mluvit o sobě a o ničem jiném. A navíc jde mezi ženský, se kterými si rozumí v tomhle tom, tak už to samo o sobě nemůže být nuda. A nepotkala jsem tam žádnou ženskou z těch ostatních, která by se vyjádřila, že by tam radši nechodila.“

Obecně je možné říci, že je celá motivační část kurzu nastavena na zvyšování sebevědomí žen, konkrétní vzdělávací obsahy jsou jakoby zástupné. Za tímto nastavením stojí předpoklad, že vědomí vlastní hodnoty povede k vyšší úspěšnosti při přijímacích řízeních.

Mechanismy přispívající k efektivitě kurzu, tak jak byly popsány výše, však nelze nahlížet jako zcela neproblematické. Jakkoli je to paradoxní, v některých ohledech mohou tvořit naopak limity.

Nejdůležitější otázka, kterou je třeba diskutovat, zní, jak vysoko „vystoupá voda v plavební komoře“. To znamená, nakolik se uspořádání kurzu blíží mikrosvětlu a nakolik makrosvětlu. Ačkoli je zjevné, že některé prvky jsou přímo navrženy tak, aby reprezentovaly makrosvět (například apel na to, aby účastnice přicházely včas a dodržovaly časové rozvržení kurzu), mnohé organizační aspekty se více blíží mikrosvětlu – především fakt, že je zde velmi málo tlaku na výkon, do kurzu jen výjimečně vstupují muži a buduje se velmi silná identita vnitřní skupiny, která se může dostávat do opozice vůči makrosvětlu (my ženy po rodičovské jsme skvělé, ale vnější svět to nechápe). Všimněme si, že jde zároveň o ty prvky, které snižují přechodovou tenzi a které byly výše popsány jako efektivní.

Fakt, že kurz sám o sobě je velmi příjemný, může na jedné straně fungovat jako startér, který odstraní strach ze vstupu do širší společnosti, na druhou stranu může být sám o sobě dost uspokojující, takže některé účastnice nemusí motivovat k dalšímu úsilí.

Jedna z respondentek například říká: „*Na poslední hodině v kurzu nám docela přišlo líto, že to končí, že už se nevidíme. Ale právě jedna holčina to řekla hezky, že nic nekončí, že pro nás něco nového začíná. A myslím, že to vystihla. Máme na sebe maily, jsme rozhodnutí si psát a třeba za půl roku se sejít a probrat, co se u každé změnilo.*“ V témže rozhovoru na otázku, zda se domnívá, že má šanci najít si zaměstnání, uvádí: „*Asi si teď šáhnu do svědomí a budu k Vám upřímná. Myslím, že šance určitě je, ale já zase nechci práci za každou cenu. Ráda bych třeba byla zase prodavačka, aspoň jsem se po takové práci rozhlížela, ale však víte, ta doba se šíleně za těch devět let změnila. Já jsem byla vyučená pro Tesko a dneska to jsou samý soboty, neděle, vod rána do večera. Aji sem se ptala jen na výpomoc nebo brigádu do různých obchůdků, ale to vás stejně vezmou sice na pár hodin, ale kdy oni potřebujou, takže stejně odpoledne a navečer, kdy je v obchodech největší frmol. A když sem zkoušela třeba do školky nebo tak, tak zase nemám maturitu. A zase práci za každou cenu nechci.*“ Jde tedy o to, že účast v kurzu, byla příjemným výletem za hranice mikrosvěta, který však významně nezvýšil úsilí napřené k nalezení nové práce.

Absence tlaku v kurzu je účastnicemi reflektována a je hodnocena pozitivně. Je však otázkou, nakolik je pozitivní ve vztahu k posílení zaměstnatelnosti těchto žen.

„*Taky jsem se bála toho, že když půjdu do kurzu, tak se bude očekávat, že si hned najdu práci a toho se bojí i kamarádky, kterým o kurzu říkám. Ale ono to tak není, vždycky je tím uklidním. Já sama jsem ráda, že jsem tam chodila.*“

Související *připomínkou* – ovšem zcela hypotetickou, která by musela být prověřována novým monitoringem účastnic delší dobu po skončení kurzu – je otázka, zda se nutné posilování sebehodnocení neděje poněkud uměle a odtrženě od makrosvěta. Je euforie navozená pozitivním hodnocením lektorkou a ostatními účastnicemi kurzu dlouhodobá a je přenositelná do jiných prostředí? Nemůže docházet k tomu, že se absolventky setkají s nárazem v reálných prostorech makrosvěta, který takto definované kompetence neuznává?

„*No já jsem právě šla na pohovor a tak jsem se na to večer připravovala, že jsem si přečetla nějaký ty poznámky od lektorek o tom jak se mám chovat a jak se mám dívat do očí a jak se mám neutrálně oblíknout a na jaký otázky si mám tak asi připravit odpovědi a ještě jsem si přečetla jak má vypadat pracovní smlouva, kdyby mě náhodou chtěli hned zaměstnat, abych byla teoreticky připravená, abych tam neblekotala nějaký nesmysly. No a tak jsem tam přišla a ta paní mě hnedka ve dveřích řekla, no ale já vám ten $\frac{3}{4}$ úvazek nemůžu dát. A já jsem říkala, že zase bohužel nemůžu chodit na ten celý, protože to bych doma nezvládala s těma dětma. A ona na to, a na co ten čas jako potřebujete? Takže celá ta moje večerní příprava byla na prd, no ale třeba na příště, že.*“

Posledním identifikovaným ohrožením je skutečnost, že kurz v poměrně malé míře přispívá k přehodnocení rodové dělby práce v rodině, což je s výhledem na budoucí profesní vytížení velmi limitující. (Poselství kurzu je spíše takové, aby byly ženy hrdé na práci, kterou v domácnosti odvádějí, než aby se ji snažily delegovat na někoho jiného.) S tím souvisí také fakt, že jsou ženy v kurzu vedeny k tomu, aby po zaměstnavatelích žádaly zkrácené úvazky, což je sice pochopitelné, ale vzhledem k nastavení českého trhu práce to podstatně snižuje šanci žen na získání zaměstnání.

„Ujasnila jsem si, že chci zkrácený úvazek, vím to a je to ten problém, protože já už bych měla dvě až tři zaměstnání, kdybych tady z toho slevila.“

V čem byla kvalitativní evaluace užitečná?

Centrum pro rodinu a sociální péči již před započítím spolupráce s námi disponovalo určitými evaluačními technikami. Jednalo se o dotazníky s otevřenými otázkami, které bylo jednak poměrně nesnadné jakýmkoli způsobem vyhodnocovat, jednak byly navrženy tak, jak je běžné u kvantitativních výzkumných šetřeních, totiž že sledovaly, zda dochází k těm efektům, k nimž organizátoři kurzu zamýšleli dospět. Takto provedené dotazování však neumožňuje sledovat nepředpokládané pozitivní efekty, a především vůbec neumožňuje postihnout možné efekty negativní. V takto nastavené evaluaci například úplně unikne klíčový fakt, že ubezpečení o tom, že práce v domácnosti je cenná a užitečná, může generovat nechuť vrátit se na trh práce.

Kvalitativní evaluace, z níž jsme v předcházejícím textu přinesli úryvky, tak dokáže poskytnout hlubokou a komplexní informaci o efektivitě kurzu. Tato informace navíc může v dalším kroku sloužit jako podklad pro vypracování nových dotazníků pro kvantitativní sběr dat. V současnosti jedna ze studentek, které se na šetření podílely, píše diplomovou práci, jejíž podstatou bude sumarizace a typologizace všech změn, k nimž u účastnic kurzu došlo. Druhá ze studentek potom v rámci své diplomové práce použije tyto výsledky jako podklad pro vytvoření nového dotazníku. Tento dotazník bude dále distribuován. První sběr dat, k němuž dojde na podzim tohoto roku, bude analyzován v dané diplomové práci.

Efekty představených aktivit

Projekt *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách: posílení profesních kompetencí absolventů* přináší tři zásadní efekty. Za prvé, vznikají diplomové práce, které jsou zároveň empirické i vázané na pedagogickou realitu. Dále pedagogický terén může významně profitovat z realizace výzkumných šetření, čímž se propojuje sféra vědecká a sféra aktivismu.

A konečně studenti přicházejí do pedagogického terénu na specifický druh praxe coby experti, kteří nejenže nejsou přítěží příslušné NNO, ale naopak mohou být zásadním přínosem pro její fungování.

Literatura

COHEN, Louis, MANION, Lawrence, MORRISON, Keith. *Research methods in Education*.

London : Routledge/Falmer, 2000. 440 s. ISBN 0-415-19541-1.

HURYTOVÁ, Ivana. *Grantování : proces přidělování nadačních příspěvků*. Brno : Doplněk,

2001. 44 s. ISBN 80-7239-092-9.

POL, Milan, RABUŠICOVÁ, Milada. a kol. *Grantové nabídky a české školy*. Praha : Národní

vzdělávací fond, 2003. 128 s. ISBN 80-903125-9-4.

PATTON, Michael Quinn. *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks :

Sage Publications, 2002. 580 s. ISBN 0-7619-1971-6.